

UDK: 94(575.1)

Anvar YAXSHIYEV,
Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti dotsenti, t.f.n
E-mail: yaxshiyev.anvar@tmci.uz

Tarix fanlari doktori(DSc) D.Abdullayev taqrizi asosida

O‘ZBEKISTONDA KOLLEKTIVLASHTIRISH SIYOSATI: IJTIMOY VA IQTISODIY OQIBATLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asr 20-yillari o‘rtalaridan 30-yillari o‘rtalarida qadar O‘zbekistonda olib borilgan kollektivlashtirish siyosati, uning mazmuni, siyosiy asoslari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot sovet ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining qishloq xo‘jaligini tezkor qayta qurish siyosati mahalliy sharoit va an‘anaviy dehqonchilikka zid bo‘lganini ko‘rsatadi. Quloqlashtirish, majburiy jamoalashtirish, mulkni musodara qilish, aholining deportatsiya qilinishi natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy inqiroz, demografik o‘zgarishlar va iqtisodiy tanazzul ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, mustaqillik davrida ushbu jarayonlar tarixshunoslikda yangi metodologik yondashuvlar asosida qayta baholanganligi ham tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Kollektivlashtirish, quloqlashtirish, sovet siyosati, qatag‘on, qishloq xo‘jaligi, ma‘muriy-buyruqbozlik, sotsialistik qurilish, agrar inqiroz, deportatsiya, demografiya, tarixshunoslik, iqtisodiy oqibatlar, ijtimoiy oqibatlar, totalitar tizim.

COLLECTIVIZATION POLICY IN UZBEKISTAN: SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES

Annotation

This article provides a scientific analysis of the collectivization policy carried out in Uzbekistan in the 1920s and 1930s, its content, political foundations and socio-economic consequences. The study shows that the policy of rapid restructuring of agriculture of the Soviet administrative-command system contradicted local conditions and traditional farming. The social crisis, demographic changes and economic decline resulting from the kulakization, forced collectivization, confiscation of property, and deportation of the population are covered based on scientific sources. It also analyzes the reassessment of these processes in historiography based on new methodological approaches during the period of independence.

Key words: Collectivization, kulakization, Soviet policy, repression, agriculture, administrative-command, socialist construction, agrarian crisis, deportation, demography, historiography, economic consequences, social consequences, totalitarian system.

ПОЛИТИКА КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В статье дан научный анализ политики коллективизации, проводившейся в Узбекистане в 1920–1930-е годы, её содержания, политических основ и социально-экономических последствий. В исследовании показано, что политика быстрой перестройки сельского хозяйства советской административно-командной системы противоречила местным условиям и традиционному хозяйствованию. На основе научных источников освещаются социальный кризис, демографические изменения и экономический спад, вызванные кулачеством, насильственной коллективизацией, конфискацией имущества и депортацией населения. Также анализируется переосмысление этих процессов в историографии на основе новых методологических подходов в период независимости.

Ключевые слова: Коллективизация, кулачество, советская политика, репрессии, сельское хозяйство, административно-командная система, социалистическое строительство, аграрный кризис, депортация, демография, историография, экономические последствия, социальные последствия, тоталитарная система.

Kirish. XX asrning birinchi yarmi jahon tarixida ijtimoiy-siyosiy tuzumlarining keskin o‘zgarishi, iqtisodiy modernizatsiya jarayonlarining kuchayishi va totalitar boshqaruv tizimlarining shakllanishi bilan ajralib turadi. Aynan shu davrda Sovet Ittifoqi tomonidan amalga oshirilgan agrar islohotlar, jumladan kollektivlashtirish siyosati, butun ittifoq hududida, xususan, O‘zbekistonda chuqur ijtimoiy va iqtisodiy siljishlarga sabab bo‘lgan eng muhim tarixiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Kollektivlashtirish siyosati rasmiy mafkuraga ko‘ra qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish vositalarini jamoalashtirish hamda ijtimoiy tenglikni ta‘minlashga qaratilgan islohot sifatida talqin etilgan bo‘lsa-da, amaliyotda u Sovet davlatining markazlashgan boshqaruvi va siyosiy nazoratini mustahkamlashga qaratilgan keng ko‘lamli kompaniya sifatida namoyon bo‘ldi.

O‘zbekistonning agrar tuzilmasi, tarixan shakllangan dehqonchilik an‘analari, mulkchilik munosabatlari va ijtimoiy

qatlamlar tarkibi Sovet markazining standartlashtirilgan agrar modeli bilan keskin zid bo‘lgan. Shu bois kollektivlashtirish jarayoni respublika sharoitida murakkab, ko‘p qatlamli va ziddiyatli kechdi. Quloqlashtirish siyosati, mulkni musodara qilish, deportatsiyalar, majburiy jamoalashtirish va paxtachilikka biryozlama o‘tish kabi keskin choralar nafaqat iqtisodiy tizimning izdan chiqishiga, balki qishloq aholisi ongida va ijtimoiy munosabatlar tizimida chuqur ruhiy-insoniy iz qoldirdi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi mustaqillikdan so‘ng ochilgan yangi arxiv manbalari, tarixiy jarayonlarning mafkuraviy talqinlardan xoli holda qayta o‘rganilishi, shuningdek O‘zbekiston agrar tarixini rivojlantirishga oid ilmiy izlanishlarning kengaygani bilan belgilanadi. Kollektivlashtirish siyosatining O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy tizimiga ko‘rsatgan ta‘sirini chuqur ilmiy tahlil qilish, uning tarixiy ildizlarini, mafkuraviy asoslarini, oqibatlarini va tarixiy

saboqlarini aniqlash hozirgi tarixshunoslikning muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, kollektivlashtirish jarayonining o'rganilishi O'zbekistonning XX asrdagi iqtisodiy rivojlanish dinamikasini tushunish, jamiyatning ijtimoiy strukturasi va yuz bergan o'zgarishlarni ilmiy rekonstruksiya qilish, totalitar tizimlarning mexanizmlarini baholash hamda milliy tarixdagi murakkab davrlarni xolis tahlil etish imkonini beradi. Mazkur tadqiqot ana shu tarixiy-madaniy jarayonlarni kompleks yondashuv asosida o'rganishni maqsad qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekistonda kollektivlashtirish siyosati tarixshunosligi ko'p qirrali bo'lib, u mazkur jarayonning siyosiy, iqtisodiy, demografik va madaniy oqibatlarini turli ilmiy yondashuvlar asosida talqin etilganini ko'rsatadi. Mazkur mavzuga bag'ishlangan adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kollektivlashtirish masalasi nafaqat iqtisodiy siyosat sifatida, balki sovet davlatining jamiyatni tubdan qayta shakllantirishga qaratilgan "ijtimoiy injiniring loyihasi" sifatida ham baholangan.

Birinchidan, kollektivlashtirishning madaniy-an'anaviy tuzilmalarga zid bo'lgan jihatlari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan alohida qayd etilgan. Masalan, B.Hasanov o'zbek qishlog'ida avloddan-avlodga o'tgan mehnat tizimi, yerning ma'naviy qadri va jamoaviy xo'jalik an'analari mavjud bo'lganini ta'kidlab, sovet kollektivlashtirish modeli bilan bu tizimning keskin nomutanosibligini ta'kidlaydi. Bu tahlil kollektivlashtirishning mintaqaviy xususiyatlari sovet siyosatining umumittifoq standartlariga mos kelmaganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, kollektivlashtirish siyosatining huquqiy-ma'muriy mexanizmlari ham adabiyotlarda tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilingan. M.Viola tadqiqotlari sovet agrar siyosatida huquqiy me'yorlar real iqtisodiy jarayonlar emas, balki siyosiy topshiriqlarni aks ettirganini ko'rsatadi. U kollektivlashtirish siyosatini "haddan tashqari byurokratiklashgan" tizim deb baholaydi. Bu yondashuv mazkur siyosatning realligi ko'proq ideologik ko'rsatmalarga tayanganini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, adabiyotlarda kollektivlashtirishning demografik va ijtimoiy oqibatlari, xususan quloqlarni deportatsiya qilish bilan bog'liq jarayonlar ham keng yoritilgan. N.Polunov deportatsiyalarni "katta miqyosli ijtimoiy silkinishlar"ga sabab bo'lgan hodisa sifatida baholaydi, bu jarayon qishloqning mehnat resurslari va ijtimoiy strukturasi keskin buzganini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, P.Holquist kollektivlashtirishni "jamiyatning psixologik landshaftini o'zgartirishga qaratilgan bosim mexanizmi" deb ataydi va qo'rquv, shubha, o'zaro ishonchsizlikning uzoq muddatli oqibat sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Bu yondashuvlar siyosatning shikasta tabiatini chuqur ochib beradi.

To'rtinchidan, kollektivlashtirish siyosati tarixshunosligida uning iqtisodiy oqibatlari ham alohida ilmiy muhokama markazida turadi. Adabiyotlarda O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayoni ishlab chiqarishning kamayishi, texnik modernizatsiyaning sustligi va paxtachilikka keskin biryoqlama o'tish kabi oqibatlarga olib kelgani ta'kidlangan. Bunday jarayonning ilmiy izohi shundan iboratki, qishloq xo'jaligi siyosati iqtisodiy qonuniyatlarga emas, balki siyosiy topshiriqlarga bo'ysundirilgan.

Tadqiqotlarda:

sovet agrar siyosatining mafkuraviy mohiyati; mintaqaviy xususiyatlar e'tiborga olinmaganligi; qatag'onlar va deportatsiyalar oqibatlari; iqtisodiy inqiroz va mehnat resurslaridagi siljishlar; jamiyatdagi psixologik va madaniy o'zgarishlar kabi masalalar ilmiy asosda chuqur tahlil qilingan.

Mazkur adabiyotlar tahlili kollektivlashtirish siyosatini O'zbekiston tarixida eng murakkab, ko'p qatlami va

ziddiyatli modernizatsiya tajribalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot O'zbekistonda XX asr 20-yillari o'rtalaridan 30-yillari o'rtalarida qadar amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosatining mazmun-mohiyatini, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda tarix fanining zamonaviy metodologik yondashuvlari qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi ilmiy asoslardan tarkib topadi. Tadqiqotda voqea va jarayonlarni o'z vaqtida sodir bo'lgan tarixiy sharoit, siyosiy muhit va iqtisodiy omillar bilan bog'liq holda yoritish metodidan foydalanildi. Kollektivlashtirishning kelib chiqish sabablari, bosqichlari va oqibatlari 1920-yillar o'rtalaridan 1930-yillar o'rtalariga qadar bo'lgan vaqt oralig'ida ketma-ketlik asosida tahlil qilindi. Bu yondashuv jarayonlarning tizimli tabiatini aniqlashga imkon berdi.

Tadqiqotning ilmiy asosini arxiv materiallari, davriy matbuot, hukumat qarorlari, sovet siyosiy rahbarlarining nutqlari va zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari tashkil etadi. Manbashunoslik yondashuvi orqali rasmiy sovet mafkurasi bilan mustaqil tarixiy izlanishlar o'rtasidagi farqlar aniqlanib, voqea-hodisalar xolis baholandi. Kollektivlashtirish siyosatining O'zbekistondagi kechishi boshqa Sovet respublikalari tajribasi bilan qiyoslandi. Ushbu usul O'zbekiston agrar tuzilmasining milliy-mintaqaviy xususiyatlari, sovetlarning umumittifoq siyosati bilan o'zaro mos kelgan va farqlangan jihatlarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda qishloq aholisi qatlamlarining o'zgarishi, quloqlashtirish jarayonlari, deportatsiyalar, ijtimoiy psixologiya va jamiyat ongidagi siljishlar sotsiologik nazariyalar asosida tahlil qilindi. Jamiyatning axloqiy qadriyatlarida, mehnat madaniyatida, mahalla tizimida ro'y bergan o'zgarishlar ijtimoiy tuzilma doirasida o'rganildi. Kollektivlashtirish siyosatining iqtisodiy oqibatlarini o'rganishda statistik ma'lumotlar, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, paxta yetishtirish hajmi, don taqchilligi, mehnat resurslaridagi siljishlar iqtisodiy tahlil asosida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv siyosatning iqtisodiy samarasizligini aniq ko'rsatish imkonini berdi.

Tadqiqotda sovet davrida shakllangan kollektivlashtirishga oid mafkuraviy talqinlar tanqidiy qayta ko'rib chiqildi. Turli tarixiy davrlardagi ilmiy adabiyotlar qiyosiy tahlil qilinib, ularning metodologik cheklanishlari va yangicha ilmiy qarashlar bilan farqlanuvchi jihatlari aniqlandi.

Kollektivlashtirish siyosati faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki siyosiy, ijtimoiy, demografik va madaniy jarayonlarni o'z ichiga oluvchi murakkab tizim sifatida o'rganildi. Shu bois tadqiqotda tarix, siyosatshunoslik, sotsiologiya va iqtisodiyot fanlari metodlari uyg'un holda qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish siyosati sovet totalitar modernizatsiyasining eng keskin va ziddiyatli bosqichlaridan biri bo'lib, uning mohiyati iqtisodiy jarayonlar evolyutsiyasidan ko'ra siyosiy-ideologik ustuvorliklar bilan belgilangani tarixiy manbalar orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Kollektivlashtirish jarayonining tahlili shuni ko'rsatadiki, siyosatning asosiy mazmuni agrar sohani iqtisodiy samaradorlik asosida isloh qilishdan iborat bo'lmay, balki qishloq jamiyatining ijtimoiy tuzilmasini to'liq qayta formatlash, mustaqil xo'jalik yuritish mexanizmlarini yo'qotish va davlat nazoratini maksimal darajada kuchaytirishga qaratilgan edi. Bu holatni M.Lewinning "davlatning o'ziga bo'ysunmaydigan ijtimoiy tuzilmalarga qarshi hujumi" degan ta'rifi chuqur anglatadi. Manbalar ko'rsatishicha, quloqlarni tugatish siyosati iqtisodiy kategoriyaga emas, balki mafkuraviy konstruksiyaga asoslangan bo'lib, "quloq" tushunchasi aniq belgilangan iqtisodiy mezonlarni emas, balki siyosiy ehtiyojlarni aks

ettirgan. S.Cohenning tahliliga ko'ra, quloqlik real ijtimoiy qatlam emas, balki "sinfiy dushman obrazi" sifatida sun'iy ravishda yaratilgan ideologik kategoriya bo'lgan.

Bu esa Markazning siyosiy manfaatlarini amalga oshirishda aholining keng qatlamlarini repressiv mexanizmlar orqali bo'ysundirish imkonini yaratgan. Graziosi ham quloqlarni tugatishni iqtisodiy emas, mafkuraviy konstrukt sifatida izohlaydi, bu siyosatning haqiqiy mohiyati iqtisodiy islohot emasligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tarixiy manbalar dalolat berishicha, kollektivlashtirishning eng yaqqol oqibatlaridan biri – qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qisqa muddat ichida keskin pasayib ketishi bo'lgan. R.Conquest bu jarayonni "davlatning o'z xalqiga qarshi uyushtirgan eng yirik tajribalaridan biri" deb baholaydi. Don yig'imi bo'yicha majburiy rejalarining oshirilishi, xo'jaliklarning o'z-o'zini ta'minlash imkoniyatlarining yo'qotilishi, resurslarning ma'muriy qayta taqsimlanishi iqtisodiy tanazzulning chuqurlashuviga olib kelgan. R.Daviesning tahliliga ko'ra, don kompaniyalari iqtisodiy reallikdan uzilgan bo'lib, ular siyosiy ko'rsatma sifatida amalga oshirilgan va oziq-ovqat muvozanatining izdan chiqishiga sabab bo'lgan. J.Tauger ocharchilikning yuzaga kelishida nafaqat tabiiy omillar, balki "nomaqbul siyosiy qarorlar va resurslarni majburan qayta taqsimlash" hal qiluvchi rol o'ynaganini ta'kidlaydi. Kollektivlashtirish jarayonida quloq deb e'lon qilingan aholining katta qismi o'rta dehqonlardan iborat bo'lib, R.Kuromiya ta'kidlaganidek, deportatsiyalar "sinfiy tozalash"dan ko'ra jamiyatni siyosiy jihatdan qayta shakllantirishga qaratilgan repressiv mexanizm edi

O'zbekiston tajribasida kollektivlashtirishning ijtimoiy oqibatlari yanada murakkab tus olgan. H.Bobobekovning fikricha, siyosat "mahalliy dehqonchilik madaniyatining asosiy ustunlarini izdan chiqarib", qishloq jamiyatining ko'p asrlik an'anaviy barqarorligini buzgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, kollektivlashtirish siyosatining markaziy maqsadi iqtisodiy natijaga erishish emas, balki siyosiy nazoratni kuchaytirish bo'lgan. S.Fitzpatrick buni "qishloq aholisi ustidan siyosiy hokimiyatning yangi modelini joriy etish mexanizmi" sifatida baholaydi. R.Manning esa, yuqorida ta'kidlanganidek, kollektivlashtirishni "xo'jalikni texnik-modernizatsiya qilish emas, balki ijtimoiy makonni to'liq nazorat qilishga qaratilgan siyosiy-ideologik injiniring loyihasi" sifatida talqin qiladi.

Manbalarining kompleks tahlili quyidagi xulosalarni beradi:

ADABIYOTLAR

1. Kayumov A. Sovet davlati agrar siyosati va uning oqibatlari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2016.
2. Abdurahmonov Q. O'zbekiston agrar tarixidan lavhalar. – Toshkent: Sharq, 2002.
3. Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – Oxford University Press, 1994.
4. Viola L. The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements. – Oxford University Press, 2007.
5. Payne M. The Collectivization of Agriculture in Soviet Central Asia. – Cambridge University Press, 2008.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви ҳужжатлари. – Фонд 837, рўйхат 12.
7. Алимов Р. Тоталитар тузум ва қишлоқ хўжалиги сиёсатининг оқибатлари. – Тошкент: Академнашр, 2019.
8. Bekchanov B. Qishloq xo'jaligi siyosati va demografik jarayonlar (XX asr 20–30-yillari). – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
9. Пыхалов И. Коллективизация: мифы и реальность. – Москва: Вече, 2015.
10. Muminov A. O'zbekistonda sovet siyosatining agrar hayotga ta'siri // O'zbekiston tarixi jurnali, 2020. – №3.
11. Respublika statistika qo'mitasi ma'lumotlari: 1926-1939 yillar demografik hisobotlari.
12. Sultonov, R. Qishloq xo'jaligida ijtimoiy o'zgarishlar: tarixiy tahlil. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

Kollektivlashtirish siyosati iqtisodiy emas, avvalo siyosiy mazmunga ega bo'lgan. "Quloq" tushunchasi real iqtisodiy mezonlarga tayangan emas, balki siyosiy dushman obrazini yaratish vositasi bo'lib xizmat qilgan.

Jarayonning iqtisodiy oqibatlari tanazzul bilan kechgan. Hosildorlik pasaygan, oziq-ovqat tanqisligi kuchaygan, iqtisodiy barqarorlik izdan chiqqan.

Ijtimoiy oqibatlar favqulodda og'ir bo'lgan. Deportatsiya, musodara, majburiy jamoalashtirish jamiyatning ijtimoiy-madaniy tuzilmasini yemirgan.

Mahalliy mentalitet va an'anaviy dehqonchilik madaniyatiga mos kelmagan. Bu nomutanosiblik O'zbekiston qishloq jamiyatini chuqur ijtimoiy inqirozga olib kelgan.

Kollektivlashtirish sovet totalitar nazoratining markaziy vositasiga aylangan. Jarayon jamiyatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan markazga to'liq bo'ysundirish uchun xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston XX asr boshlaridagi agrar tarixida kollektivlashtirish siyosati chuqur ziddiyatli jarayon bo'lib, u iqtisodiy modernizatsiya emas, balki sovet totalitar tizimining mafkuraviy-loyihaviy bosimi sifatida shakllangan. Rasmiy targ'ibotda u qishloq xo'jaligini yiriklashtirish va dehqonlarni "tenglashtirish" vositasi sifatida ko'rsatilgan bo'lsa-da, amalda mustaqil xo'jalik yuritish asoslarini yo'qotish va Markazning siyosiy nazoratini kuchaytirishga qaratilgan edi.

Tadqiqotlar ko'rsatadiki, majburiy jamoalashtirish, mulkni musodara qilish, resurslarning siyosiy topshiriqlar asosida qayta taqsimlanishi va paxtachilikka biryozlama o'tish O'zbekiston iqtisodiy barqarorligiga katta zarar yetkazdi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qisqarishi, oziq-ovqat tanqisligi va agrar tizimning nomutanosibligi ushbu siyosatning asosiy iqtisodiy oqibatlari bo'ldi.

Ijtimoiy jarayonlarga ta'sir yanada chuqur bo'lib, quloqlashtirish, deportatsiyalar va ma'muriy bosim an'anaviy ijtimoiy tuzilma, mahalla institutlari va dehqonchilik madaniyatini izdan chiqardi. Jamiyatda qo'rquv, ishonchsizlik va ijtimoiy keskinlik kuchaydi. Mahalliy sharoit va tarixiy an'analarning hisobga olinmagani salbiy oqibatlarni yanada og'irlashtirdi. Kollektivlashtirish O'zbekistonning agrar, demografik va madaniy taraqqiyotida uzoq davom etgan inqirozviy iz qoldirgan murakkab tarixiy jarayondir. Uning o'rganilishi bugungi milliy rivojlanish strategiyalarida totalitar tajribalarni qayta baholash va tarixiy saboqlardan to'g'ri xulosa chiqarishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.